

‘Als we ons best doen, komt het toch wel goed?’

Over de impact van afstand, onvrijwillige verplaatsing en adoptie binnen de eerste 1000 dagen

AERAVAN GEEL – geboren Song, Ae Ra – gaat in deze bijdrage dieper in op tegenstrijdige belangen in het adoptieveld. Belangen die mee bepalen hoe iemand spreekt over de impact van gebeurtenissen binnen de eerste 1000 levensdagen. Ae Ra beargumenteert dat afstand, onvrijwillige verplaatsing en adoptie processen zijn waarbij geen enkele garantie gegeven kan worden over het verloop ervan. Warmte, liefde en goede bedoelingen alleen volstaan niet om de vele uitdagingen binnen deze juridische gezinsconstructie het hoofd te bieden.

De westerse samenleving volgt al zeventig jaar een breed gedragen narratief dat adoptie iets louter goeds is. Kinderen die geen ouders zouden hebben, worden door andere mensen opgevoed binnen een warm, liefdevolle thuis alsof het hun eigen kinderen zijn. Visies die deze zienswijze uitdagen, sijpelen langzaam door in de samenleving, maar beïnvloeden slechts mondjesmaat het gangbare perspectief op adoptie (Candaele, 2018; Hubinette, 2006; Loibl, 2021; Smolin, 2004). Een van de aannames die we in vraag kunnen stellen is dat een warm en liefdevol adoptiegezin inderdaad zou volstaan om de vele uitdagingen die een nieuwe, juridische gezinsconstructie met zich meebrengt, het hoofd te bieden. Deze aanname staat nog los van de vraag of elk adoptiegezin die warmte en liefde wel effectief biedt.

Bij afstand en adoptie horen verschillende betrokkenen, elk met hun eigen beleving, achtergrond, emotie, betekenisgeving en belang. Deze belangen zijn vaak tegengesteld aan elkaar. Een moeder die haar kind verliest aan adoptie heeft wellicht andere prioriteiten en doelen dan een medewerker van een adoptiedienst die ‘de kost verdient’ aan afstand en adoptie.

Ik illustreer in deze bijdrage hoe deze vaak tegenstrijdige belangen mee bepalen hoe iemand spreekt over de impact van gebeurtenissen binnen de eerste 1000 levensdagen. Ik vervolg met de impact van afstand, onvrijwillige verplaatsing en adoptie als ingrijpende en schokkende gebeurtenissen.

Onder *afstand* versta ik alle gebeurtenissen die plaatsvinden voordat een kind op het vliegtuig wordt gezet naar het adoptiegezin, zoals scheiding van de moeder, verlies van gekende omgeving, verplaatsingen naar ziekenhuis, kindertehuis, pleeggezin, maar ook eventuele verwaarlozing, mishandeling of misbruik. Ik gebruik de term *onvrijwillig* om aan te geven dat geen enkel kind binnen de eerste 1000 dagen enige vorm van inspraak heeft over het feit dat het uit het geboorteland wordt gehaald, weg van de familie en duizenden kilometers verderop wordt neergeplant bij mensen die het niet kent en daar wordt geacht te aarden en functioneren.

Ik eindig met enkele aanbevelingen voor de *adoptiewereld*, meer concreet voor (kandidaat)adoptanten, mensen die geadopteerd hebben of die zich hebben aangemeld om dit in de toekomst te doen, en hulpverleners.

Geen probleem met jonge kinderen

Tot de leeftijd van 6 à 7 jaar zijn kinderen flexibel en passen ze zich gemakkelijk aan. Je kan dus zonder al te veel problemen vóór die leeftijd kinderen adopteren. Deze uitspraak van een hulpverlener tijdens een webinar over adoptie en hulpverlening raakte me en is me altijd bijgebleven. Ik vroeg me af hoe een professional deze opmerking schijnbaar achteloos kon laten vallen. Had die ‘geruststellende’ toon te maken met de toehoorders: kandidaat-adoptanten en adoptieouders? Speelde een mogelijke achterliggende agenda mee? Is het ook niet gewoon in het belang van een medewerker van een adoptiedienst om adoptie niet te negatief te belichten? Zeker nu er steeds luider vragen worden gesteld bij het globale adoptiesysteem, de (niet) gevolgde procedures en hardnekkige veronderstellingen als zou een kind *automatisch* geholpen worden door adoptie.

Adoptie is geen neutrale zaak. Het vertrekt vanuit een bepaalde visie op de samenleving, op wat het betekent kinderen (en hun ouders) in precare situaties te helpen. Wat precair is, verschilt van wie er naar de situatie kijkt. En wat

helpen betekent evenzeer. Adoptie, kortom, is een beslissing en traject waar tegengestelde belangen spelen. Het ‘belang’ van het kind, hun siblings, hun ouder(s), hun opvoedingsomgeving, de adoptiedienst, de adoptieouders, de samenleving – al deze belangen liggen niet netjes in elkaars verlengde. Meer dan eens botsen ze.

Een hulpverlener die stelt dat jonge kinderen best flexibel en adaptief zijn, vuurt die stelling af vanuit een bepaald kader: misschien om gerust te stellen, misschien uit een vertrouwen in de veerkracht van jonge kinderen, misschien vanuit wetenschappelijke ruggensteun. Niemand betwist immers dat jonge kinderen inderdaad ingenieus in elkaar zitten. Zo begrijpen ze de gezichtsuitdrukkingen van de volwassenen rondom hen vaak veel beter dan we vermoeden. Kinderen kunnen ons, volwassenen, niet alleen goed inschatten, ze kunnen onze volwassen gezichten ook zelf vormgeven, door te huilen, te schreeuwen, te lachen, te kirren, te kijken, te negeren – door te manipuleren en te verleiden.

Zo flexibel zijn kinderen wel, ook tijdens hun eerste levensjaren. Maar hoe adaptief precies, daarover verschillen de meningen. Het adaptatievermogen van jonge kinderen kan al eens worden aangedikt, net als de impact van moeilijke omstandigheden of ingrijpende gebeurtenissen. Ook die impact kan, afhankelijk van wie aan het woord is, groter worden gemaakt dan wel worden (kapot) gerelativeerd. Ikzelf ontsnap die dans evenmin, ook ik heb een belang, voel alleszins dat het voor me belangrijk is iets aan te kaarten, niet alleen op basis van kennis, maar ook vanuit geleefde ervaring. Ik ben hulpverlener. Ik ben zelf afgestaan en transnationaal verplaatst voor adoptie. En ik werk voornamelijk met mensen die gelijkaardige levenservaringen ondergingen. Mij lijkt het belangrijk dat opvoeders, ondersteuners en hulpverleners niet blijven steken in een ‘als we er vroeg genoeg bij zijn, valt adoptie heus wel mee’-gedachtegoed. Of net omgekeerd: ‘hoe ouder het adoptiekind, hoe meer problemen dit met zich meebrengt’. Beide gedachtegangen zijn immers ontoereikend.

Op afstand staat geen leeftijd

Journalist Clemens (2023) citeert kinder- en jeugdpsychiater Binu Singh als ze schrijft dat tot halverwege de jaren tachtig van de vorige eeuw baby’s niet

gezien werden als volwaardige mensen. Ze werden bijvoorbeeld geopereerd zonder verdoving omdat gedacht werd dat baby's niet konden voelen. Onder tussen is men hier, gelukkig, op teruggekomen. Een ander punt van discussie is de vraag of, en zo ja in hoeverre, ingrijpende gebeurtenissen zoals verwaarlozing, verschillende verplaatsingen of scheiding van de moeder een emotionele, een fysieke of een psychologische impact hebben op baby's en jonge kinderen. Enerzijds zijn er mensen die stellen dat deze impact al voor de conceptie start en sluimerend aanwezig blijft gedurende de gehele levensloop. Anderzijds is er de visie dat afstemming, liefde en voldoende pedagogische vaardigheden deze prille negatieve ervaringen dermate weten te compenseren, minstens op te vangen, zodat mensen verder kunnen met hun leven.

Je bent geadopteerd, en dat is misschien wel jammer, maar je was nog zo klein. En zie, je bent toch goed terechtgekomen. Het is een redenering die bekend in de oren klinkt van heel wat volwassen geadopteerden. Alsof het leven voor de adoptie – hoe kort die periode ook was – en de adoptie-ervaring zelf geen verdere aandacht hoeven te krijgen. Want uiteindelijk telt vooral de uitkomst, lijkt het, 'je bent goed terechtgekomen.' Die eerste 1000 dagen (voor de adoptie): ze zijn niet meer dan de eerste laag verf waar je jouw leven op schildert. En de bovenste laag telt, want die is het meest zichtbaar.

Gelukkig krijgt 'preverbaal trauma', dus trauma dat opgelopen wordt vóór jonge kinderen beginnen te spreken, steeds meer aandacht. Dat is in het kader van adoptie niet onbelangrijk. Letterlijk en figuurlijk worden jonge kinderen op 'afstand' gehouden – van hun land van herkomst, hun ouderlijke omgeving, van alle kleine en grote gebeurtenissen die tot adoptie leidden. De verplaatsing van de ene omgeving naar de andere laat ook zijn sporen na (Westra, 2021), ook als dit gebeurt vlak na de geboorte, of op zeer jonge leeftijd. Het is niet omdat iets zich snel of vroeg voltrekt, dat het onbelangrijk is.

Het ene kind is het andere niet

Er lijkt iets vreemds aan de hand. Tegenwoordige infosessies voor aanstaande en prille ouders liegen er niet om: de prenatale en perinatale periode is belangrijk. Er gebeurt heel wat in de moederbuik en kort daarna. Stress die de moeder

ervaart, kan worden opgenomen door de baby in haar buik. En op diens beurt kan een baby met veel noden en behoeften jonge ouders uitputten. Alleen overheerst over afstand en adoptie een ander narratief. In dat narratief worden allerlei gebeurtenissen tijdens de zwangerschap, en kort daarna, nogal snel gerelativeerd. Niet dat men volledig het ‘lege blad’ van filosoof John Locke aanhangt, die stelde dat kinderen worden geboren als tabula rasa en dus dat de invloed van de omgeving op de persoonsvorming van het kind enorm is. Maar indirect sijpelt er wel de boodschap door dat er nog heel wat te ‘redden’ valt.

Toch is het zonneklaar dat er vóór aankomst in het adoptiegezin al heel wat impactvolle gebeurtenissen op het leven van het kind plaatsvonden. Wanneer je als baby geknuffeld wordt door een moeder die de bijna ondragelijke stress ervaart van de keuze om haar kind al dan niet te mogen of te kunnen houden, dan leef je als baby met jouw moeder mee. Dan wordt haar stress, paniek en angst om wat mogelijk gebeurt, jouw angst. Wat er gebeurt na de scheiding van de moeder is soms onduidelijk, moeilijk te achterhalen. Vaak is er sprake van onvrijwillige verplaatsingen: van ziekenhuis naar gezin, van kindertehuis naar pleegezin, en niet zelden allemaal door elkaar.

Voor de goede orde: de omstandigheden waarin baby’s en jonge kinderen die uiteindelijk in adoptie terechtkomen vertoeven, zijn wel degelijk bijzonder precair. In een aantal gevallen is er sprake van verwaarlozing, mishandeling of misbruik. Maar hoe dan ook: na de finale (transnationale) verplaatsing volgt dan het definitieve verlies van familie, van omgeving, van taal, van cultuur. Met dit existentiële verlies start elke adoptie, ongeacht wat er zich na de adoptie allemaal aandient.

Het foute verleden

Volgens Bessel van der Kolk (2022) zet een gevaarsituatie allerlei ontsnapingsmechanismes in werking. Ons hart begint sneller te pompen, het adrenalinepeil gaat omhoog, ons brein vuurt allerlei (vaak onbewuste) mogelijke scenario’s op ons af. We zouden ons kunnen verstoppen, weglopen, terugvechten of verstijven. Naderhand, als het gevaar geweken is, en we al dan niet voor de juiste strategie hebben gekozen, keert ons innerlijk evenwicht terug.

Een baby of jong kind heeft die keuzeopties niet. Het kan niet kiezen om te ‘vluchten’ of te ‘vechten’ in de situatie waarin het gescheiden wordt van de moeder. De hersenen blijven dan stressstofjes afscheiden, en signalen geven aan het lichaam dat het in gevaar verkeert. De gebeurtenis slaat zich op in het lichaam. Lichaam en geest zullen hier hoe dan ook, nu of later, mee moeten omgaan. Om te putten uit eigen ervaring: je ziet of hoort iets, vaak iets banaals. En ook al wil je het niet, er komt toch iets van die eerste angst of paniek die je toen hebt gevoeld (en die je misschien al lang vergeten was) weer naar boven.

Volgens van der Kolk zijn zulke ‘herbelevingen’ in sommige opzichten erger dan de traumatische gebeurtenissen zelf omdat dit herbeleven onvoorspelbaar is en altijd opnieuw ervaren kan worden. Om een en ander concreet te maken: denk aan een dagelijkse situatie waarin een adoptieouder het geadopteerde kind later ophaalt dan afgesproken en paniek steekt de kop op bij het kind. Of een bericht wordt niet snel (genoeg) beantwoord door een vriend, jouw partner wil graag eens alleen op stap, en je lijkt overdreven te reageren – door redenen die je zelf niet altijd goed begrijpt.

Het effect van hechting komt later pas

Na aankomst in een ander land wordt een geadopteerd kind verondersteld zich (opnieuw) te hechten en gaandeweg thuis te voelen bij de mensen waar het per toeval en op goed geluk beland is. Als dit overgangsproces moeilijk(er) verloopt, wordt dit veelal toegeschreven aan voorheen opgelopen hechtingsproblemen of andere intrapersonlijke ‘stoornissen’ van de geadopteerde.

Er wordt in observaties of verklaringen te weinig meegenomen dat bepaald gedrag dat als ‘afwijkend’ getypeerd wordt – een huilbaby, bijvoorbeeld, of teruggetrokken gedrag bij het jonge kind – misschien wel zeer begrijpelijk is gezien de zeer ingrijpende, prille levensgebeurtenissen. Om te overleven, om zich aan te passen en te (kunnen) functioneren in de nieuwe omgeving en rol (en positie) die je als geadopteerd kind geacht wordt te vervullen (in dat gezin, die familie, die buurt en die omgeving), is er een heel scala aan uiteenlopende coping mechanismen dat ingezet kan worden. Je kan vluchtgedrag

vertonen, je kan verleiden, je kan je cognitief dissociëren van de situatie en in je eigen hoofd kruipen, je kan vervreemden (van jezelf), je kan je aanpassen – de mechanismen zijn legio.

Wat de adoptie precies met je doet, wat de impact van de (fysieke en emotionele) afstand op je is, is veelal iets waar je pas later in het leven over struikelt. Niet zelden sijpelt deze impact door na een levensingrijpende gebeurtenis in het volwassen bestaan van de geadopteerde, zoals het zelf krijgen van een kind, het overlijden van een adoptieouder of de ontdekking dat de adoptieprocedure frauduleus is verlopen. De transitie in je leven weekt iets los. Pas dan worden de woorden en de durf gevonden om hierover te spreken, pas dan lijken mensen zich te kunnen verhouden tegenover de loyaliteit naar het adoptiegezin, pas dan kan men onnodige dankbaarheidsgevoelens doorprikken en speelt de angst voor afwijzing of het verlangen erbij te horen minder mee.

Maar zijn geadopteerden dan niet gelukkiger?

Er is wel wat onderzoek te vinden dat aantoont dat geadopteerden best tevreden zijn met hun leven. Dat wordt hier niet betwijfeld, al mogen we de complexiteit van de situatie niet uit het oog verliezen. Mensen kunnen zeker aangeven tevreden te zijn met hun leven, én tegelijk kunnen ze verlies voelen, rouwen, een leegte of eenzaamheid ervaren, zich verscheurd weten tussen werelden. Je kan prima houden van je adoptiegezin én verlangen naar de ouders waaruit je bent geboren. Je kan thuiskomen bij mensen, en toch een vorm van heimwee ervaren.

Het is niet makkelijk om in een onderzoek, waarbij niet zelden alleen gefocust wordt op kinderen en jongeren en waarbij groepen met elkaar vergeleken worden, recht te doen aan deze gelaagde ervaringen. In het verleden werd behoorlijk wat adoptieonderzoek aangestuurd door organisaties of beleidsorganen die er een zeker belang bij hebben dat de resultaten eerder positief zijn. Denk bijvoorbeeld aan het veelgeciteerde onderzoek van Gera ter Meulen en Femmie Juffer (beiden adoptiemoeders). De onderzoekers concludeerden dat 90% van de geadopteerden tevreden is met hun adoptie, hoewel ook zij niet

konden negeren dat geadopteerden zich minder tevreden tonen naarmate ze ouder worden.

Volgens professor-emeritus adoptie René Hoksbergen komt uit *elk* onderzoek naar voor dat geadopteerden meer psychologische problemen hebben. Deze stelling wordt bevestigd door Hjern en anderen (2002). Deze onderzoekers vonden niet alleen dat geadopteerden vier tot vijf keer meer pogingen tot zelfdoding deden dan leeftijdsgenoten die opgroeien in vergelijkbare socio-economische omstandigheden, maar geadopteerden liepen ook een hoger risico op een psychiatrische opname, drugs- of alcoholverslaving of om criminele feiten te plegen.

Deze onderzoeksresultaten passen niet in het nog steeds dominante narratief dat adoptie (a) vertrekt vanuit goede intenties, (b) een kindbeschermingsmaatregel is, en (c) wel wat teweegbrengt bij kinderen, maar dat we hun veer- en draagkracht niet mogen onderschatten, zodat (d) volwassen geadopteerden finaal best tevreden zijn over de keuzes die hun jeugdige zelf heeft moeten ondergaan. Deze (succes)verhalen zijn er, maar de prijs die geadopteerden betalen om te leren omgaan met wat hen overkomen is, kan zeer hoog zijn.

Advies voor (kandidaat-)adoptanten

Wat betekent al het voorgaande nu voor een persoon of een paar dat iemand wenst te adopteren? Net zoals we verlangen van alle aanstaande ouders dat ze zich voorbereiden op de komst van iemand nieuw in hun midden, verwachten we dat ook van adoptieouders. Aanstaande ouders leggen hun oor niet zelden te luisteren bij familie en vrienden die recent ouders zijn geworden. Iets soortgelijks zouden we ook moeten verwachten van adoptieouders: ze horen te luisteren naar de ervaringen van volwassen geadopteerden.

In die zin werkt het discours van de eerste 1000 dagen in het voordeel van kinderen. Ik hoor regelmatig dat de nadruk die wordt gelegd op hoe belangrijk de eerste levensjaren wel niet zijn voor een kind voor enige terughoudendheid zorgt bij kandidaat-adoptanten. In mijn ogen is dit een positieve evolutie. Het

zorgt alleszins voor meer reflectie bij kandidaat-adoptanten. En een cruciaal onderdeel van die reflectie moet altijd de afweging zijn of men wel over voldoende vaardigheden beschikt om het ‘therapeutisch’ ouderschap over een adoptiekind op te nemen.

Niet dat adoptieouders zich sterk horen te professionaliseren – hoewel dat zo’n slecht idee nog niet is – maar liefde en goede bedoelingen volstaan niet. Zullen geadopteerde kinderen zich verbonden (blijven) voelen met hen? Zullen de kinderen zich veilig voelen, zullen ze zichzelf kunnen zijn (of terugvinden)? Het antwoord op die vragen is niet louter een kwestie van genegenheid en volhouden. Het antwoord hangt, meer dan adoptieouders denken, af van de aanleg en het temperament van het kind, de opgelopen emotionele kwetsuren, alle ingrijpende gebeurtenissen in het vaak nog jonge leven, maar ook: de relatie van de adoptieouders, de eigen kwetsbaarheden van adoptieouders, hun wensen en verlangens als ouders, hun subjectief interpretatiekader van wat adoptie is en hoe het (niet) werkt.

Geëngageerde personen voor adoptie geven zelf aan dat informatie en ervaringen maar mondjesmaat tot hen doordringen. *Wij zitten nog op onze roze wolk, aldus een kandidaat-adoptant. We hebben dat tijdens de voorbereiding allemaal wel gehoord, maar het is precies alsof we dat niet wilden horen, volgens een adoptieouder. Het is essentieel dat kandidaat-adoptanten blijvend te horen krijgen dat de kinderen die ze adopteren met een rugzak komen die hen voor andere en grotere uitdagingen stelt dan het geval is bij de eigen kinderen,* vertelde een andere adoptieouder me.

We wilden iets goeds doen, een kind een beter leven geven. Maar met alles wat ik nu weet en ontdek, stel ik serieus in vraag of dit voor kinderen wel een beter leven is, vertelde nog iemand anders. En ten slotte: *Wij waren naïef. We geven wat we kunnen, zijn open, zoeken al jarenlang hulp, kijken onze eigen kwetsbaarheden en trauma’s aan ... En toch, dit lijkt weinig of geen baat te hebben. Ik leer nog elke dag, vooral van volwassen geadopteerden, ook al is het pijnlijk om hun ervaringen te horen.* En ook in het adoptiegezin kunnen zich verzwarende zaken afspelen. Denk aan het gegeven waarbij geadopteerde kinderen een onvervulde kinderwens moeten ‘oplossen’, of wanneer het adoptiegezin uit elkaar valt (door scheiding of overlijden).

Advies voor adoptieorganisaties

Het is de professionele verantwoordelijkheid van iedereen die werkt met (kandidaat-)adoptanten om een realistisch beeld te scheppen van de beginsituatie, om mogelijke toekomstige scenario's te verkennen (aan de hand van ervaringen en getuigenissen van volwassen geadopteerden), en om te (blijven) benadrukken dat er geen garanties zijn op een succesvolle adoptie. Dat elk geadopteerd kind met een rugzak komt, hoe jong die kinderen ook zijn. En dat elke adoptieouder hoe dan ook met die bagage (van de eerste 1000 dagen) aan de slag moet gaan. Dat zo'n boodschap ontmoedigend zou werken voor (kandidaat-)adoptanten is in mijn ogen niet problematisch.

Voor de goede orde: heel wat bevoegde instanties halen wel degelijk aan dat impactvolle, traumatiserende gebeurtenissen een adoptie zijn voorafgegaan. Maar zoals blijkt uit bovenstaande quotes van adoptieouders is het nog maar de vraag in hoeverre deze informatie beklijft en als doorleefd wordt ervaren. Bovendien brengen adoptiediensten vaak (daarnaast) een ander, meer positief verhaal. Waar het op neerkomt is dat professionals zich ervan bewust moeten zijn dat meer realistische, doorleefde verhalen moeilijk ingang vinden bij kandidaat-adoptanten (maar ook bij de rest van de samenleving).

Afsluitende gedachte

Afstand, onvrijwillige verplaatsing en adoptie zijn ingrijpende gebeurtenissen in een mensenleven. Ook, of juist, wanneer dit plaatsvindt gedurende de eerste 1000 levensdagen. De impact van een adoptie is diepgaand en vraagt dan ook de nodige aandacht, zorg en afstemming (niet in het minst voor de ouder die een kind afstaat, of moet afstaan, voor adoptie – maar dit is stof voor een andere bijdrage).

Een geadopteerd kind kan in elke levensfase vastlopen. Dat het kind terecht komt in een liefdevol, warm nest is nog geen garantie 'dat het wel goed komt'. Wat natuurlijk niet betekent dat geadopteerden geen maatschappelijk geslaagd leven kunnen opbouwen. Veerkracht en draagkracht leven hier naast (sluimerende) pijn en (onverwerkt) verdriet. Maar die pijn en verdriet

zijn er wel. Nu wordt veelal het positieve (te) sterk benadrukt, waardoor de rugzak van geadopteerde kinderen (te) snel in de hoek staat te bestoffen. Het lijkt alsof die eerste 1000 dagen bij adoptiekinderen anders liggen – plots zijn die dagen veel minder bepalend voor de rest van het leven.

Adoptie is geen keuze. Het is een proces. Het zijn misschien net wel die kandidaat-adoptanten die gaandeweg afhaken, die aanvoelen eigenlijk niet de juiste omgeving te zijn voor een adoptiekind, die handelen in het ‘belang’ van het kind. En die bij extensie het belang van de eerste 1000 dagen voor het opgroeien van een kind wél goed begrepen hebben.

Over de auteur

Song, Ae Ra werd geboren in Zuid-Korea, maar groeide door adoptie op als Renate Van Geel in België. Ze werkt als psychologisch consultant in haar eigen praktijk vaak met volwassenen geadopteerden, fostered en mensen met verplaatsing in hun familiegeschiedenis. Ze maakt deel uit van Adoptee & Foster Care (AFC) en Adoptieopstellingen-Systemic Adoptee Care (SAC).

E-mail: aeravangeel@yahoo.com

Literatuur

- Candaele, C.** (2018). *Grenzeloos ouderschap? Historisch denken over interlandelijke adoptie en transnationale verplaatsingen van kinderen*. BVNG. contemporanea.be.nl.article/2018-1-review-nl-candaele
- Clemens, K.** (2023, 19 juli). *Baby van zeven maanden was bij familiedrama in Leuven: welke impact heeft dat? En zal ze zich dat later kunnen herinneren?* Het Nieuwsblad. https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20230718_97351365
- Hjern, A., Lindblad, F., & Vinnerljung, B.** (2002). Suicide, psychiatric illness, and social maladjustment in intercountry adoptees in Sweden: A cohort study. *The Lancet*, 360, 443–448.
- HübINETTE, T.** (2006). From orphan trains to babylifts. Colonial trafficking, empire building and social engineering. In J. Trenka, J. Oparah, & S. Shin (Eds.), *Out-*

siders within: Writing on transracial adoption (pp. 139–149). University of Minnesota Press.

Loibl, E. (2021, 8 februari). *Abuses in the adoption system*. Maastricht University. <https://www.maastrichtuniversity.nl/news/abuses-adoption-system>

Smolin, D. (2004). Intercountry adoption as child trafficking. *Valposcholar*, 39(2), 281–325.

Van der Kolk, B. (2022). *Traumasporen in lichaam, brein en geest*. (J. Treffers, Vert.) Uitgeverij Mens.

Westra, H. (2021, 8 oktober). *Migratie en verplaatsing* [PowerPoint slides als lesmateriaal]. Zie voor meer informatie op www.systemisch-bewustzijn.nl

Wiering, J. (2019, 30 september). *Adoptie: wel of niet?* Human. <https://www.human.nl/lees/2019/adoptie.html>